

Erdélyi János: AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

*Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképzéledés nem játszik veletek?
Az nyit mennyországot, poklot elöttetek:
Belenéztek mélyen, s elámul lelketek.*

*Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne legyen határa;
Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem asztalára.*

A költészet határtalansága könnyen megengedi a határtalanság költészetét, mely szerint a képzéledés az idő és tér föltéteire különbségből vagy előszeretetből bizalmasan támaszkodik, vagyis az idő és tér határozmányait nagy mérvben használja fel cselekvénye színhelyéül, gazdálkodván kénye-kedve szerint mind a kettőből, ezáltal némi nagy arcot kölcsönözvén az előállított műdarabnak. Mióta szét van törve, különösen a drámai három egység, mely a régieknél alaptörvény volt, az engedmények sora mindig tovább megy, vagyis az egység ellentétei mindegyre szabadabban fejlődnek. A színhely, hol a drámai cselekvény lefolyhat, nem egy szobányi tér, nem is egy országnak itt meg ott feltűnő harctere, hanem magában foglalja az eget és földet; az idő, mely alatt végződhetik a mű, igénybe veszi az ó- és újkort, sőt ha tetszik, az örökkévalóságot; végre az egységes cselekvény akármennyi mellék-cselekvényre, tulajdonkép csak epizódokra oszolhatik fel; és előállnak oly művek, minő *Az örök zsidó*, *A századok legendái*; legközelebb nekünk *Az ember tragédiája* Madách Imrétől, mely *a hat napokon*, tehát a teremtés korában kezdődik, s kifut oly messzi jövőbe, melynek a képzéledés sem bír alakot adni még; s az, melyet reá a tudomány bölcsei adnak, homályos körvonalozás csupán, s alkalmas kifejlődésre pedig csak évezredek múlva juthat; értjük a falanszterek korát.

Mindegy. Az egységnek íme szabadjára engedett megoszlása nem tartozik a drámai költészet lényegéhez; különben sohasem lett volna szabad előállania. Ha nem tartozik a lényeghez, nem is fog valami nagy tekintélyű pont gyanánt vizsgálatni az ítéset részéről, hanem csak megjegyyeztetni csupa óvatosságból oly elmék intésére, melyek netalán bűvös hatást éreznének megállapodva ama nagyság előtt, éppen úgy, mint a kontinens lakója, midőn először látja meg a nagy óceánt, elszörnyűködik a rengeteg tájkép szemléletén, anélkül, hogy képzetet bírna mégis szerezni magának a végetlenről, melyet lát s körülbelül mindamellert sem ért. Ezt, úgy vélem, jó lett korán megjegyezni, mert az idő és tér alakjai ámítólag képesek hatni az elmére annál inkább, mennél kevésbé önálló ez, s mint ilyen, költői hiúságának vagy büszkeségének külső föltétek teljesítése által lehetne hajlandó kielégítetést szerezni, Milton vagy Goethe, midőn amaz a Sátán képzetét kialkotta, midőn emez a *Prolog im Himmel* szcénáját meg- eszmélte, bizonyosan oly valamire fektették a fősúlyt, mit nem az idő és tér ad, hanem a gondolat mélysége, az alapeszmének szülemelése.

A határtalanság költészete ily előzmények után jogos, de pozitív jelentősége mégis az, hogy a költészet mint legeszeimbb művészet tekintendő, mely a tér és idő által reávetett akadályokkal könnyen elbánik, s magasb lénynek veti magát hatalma alá, mely szinte felül van emelkedve ama korlátokon, ez az örök eszmeiség, az, mit az ember csak azáltal hisz élni, ismerni, mert gondolkozó lény, ki végességében is végetlenségre törekszik, s a földi viszonyos jó és igaz fölött az általános jó és igaz eszméjét is bírja említeni, magyarázni. Mikor a költészet emez alakulatlan világra veti magát, s a prózai embernek nem is álmodható változásokat akarja kiábrázolni: nem félünk képeitől, költeményeitől; mind közönyös marad ránk nézve, hogyan

büntet pl. Dante költészete a pokolban, elég az, hogy büntet; hogyan részesülnek az Orcusba leszállott szellemek az örök életben, vezeklés után visszatérő az emberi testbe (in corpora velle reverti - *Virgil*), mi a lélekvándorlás regéjének alapja: elég az, hogy élnek; miképp kárhozik el a sátán: elég az hozzá, hogy elkárhozik; mondom, ez ránk nézve közönyös, mert szabados; mert nem a dolgok valóságát vagy ügylétét, hanem képzeleti lehetőségét vesszük gondolóra; s a képzelődés szépsége egyúttal a dolog költői igazsága. Hogyan füsté Virgil, Dante vagy Milton a maga alakjait, ennek vizsgálata azon előleges föltétől függ, hogy mindez a képzelődés világában történik, s a legkésőbb jövő költőnek is épen hagyaték felfogási szabadsága, maga szerinti alakítása. A költő tehát teljesen szabad, nincs oka félni semmi jövődőtől, mely meghazudtolhatná költeményeit; mert a kép marad képnek örökké. Ellenkezőleg, ha oly tárgyban fog tetszés szerinti alkotásokhoz a képzelem, amelyek egykor a valóság világába lépendők, minők az emberi élet, társadalom és erkölcsök fejlődése, szóval az emberi nem nap alatti létezése: igen félő, hogy komolyság helyett idétlen tréfát, morál helyett pamfletet, tragédia helyett komédiát állít elő. A realizmus délcegsége, daca ez a képzelem ellenében. - Gondoljuk csak, ha jól emlékszem, Homérnak egy helyét, melyben jövődölve van, hogy a hajók vitorla és evező nélkül fognak egykor szállongani a tengeren, gondoljuk! Minő látónki egy kép oly időből, midőn legtávolabbról sem volt még eszmélve a gőzerő, mely csakugyan megteszi azt a szolgálatot, melyet álmodott vagy jószolt a költő képzelem. Beszéljünk csak a tér- és időnek mint az anyagi világ formáinak föltételeiről, melyek elvégre is a nap alatti világba tartoznak. Ímé, a tér a közlekedési eszközök gyorsasága által mintegy semmivé van téve, s az idő meggazdálkodva a villanyerő által, mihez valóban semmivel sem járult a képzelődés: oly tények, melyek egy század előtt álomnak is sok lettek volna. De beszéljünk közelebb társadalmi, történelmi életünkről, az emberi nem szellemi előrehaladásáról. Bizonyos, hogy a falusi iskolás gyermek csudálkozik, midőn vitéz eleinkről, kik egyébiránt országot kormányoztak, hallja, hogy járatlanok voltak az írás mesterségében, s nevüket sem tudták lejegyezni. Ezenkívül mennyi lett valósággá, ami az orthodox elmék előtt bolondság volt és megvetendő, s ma éppen mindennapi már. Haszontalan volna e részben hosszadalmaskodni az idézetekkel. Maga *Az ember tragédiája* éppen ezen alakulásokat festi nemünk kezdetleges állapotától a mai napig, sőt a messze jövőben létesülendő eseményekig, tehát tulajdonképpen példázást, mintegy kivonatot közöl az emberiség történelméből.

Azonban mondjuk el, hogy célunkhoz képest szólhassunk e drámai költeményről, berendezését. - Az egész költemény áll mindössze *tizenöt* színből, mi ugyanannyi felvonás inkább. Az *első* szín a mennyekben; hol az *Úr* dicstől környezetten trónján, térdeplő angyalok kara által dicsőíttetik. A trón mellett a négy főangyal is ott van; mint valamennyihez ellenkép ott van Lucifer, ki a dicsőítés zsolozsmáira rosszkedvű, mogorva, ellenmondó, s a dicsénekhez gyalázó észrevételeket, ördögi elméncséget, gúnyolódó malíciával szór, kinek a teremtett világ, mely a lehető jó vala, haszontalan alkotmány, az ember kontármű, az angyalok hitvány, hízelkedő sereg, s aki végre osztályrészét követeli az alkotótul, mert mint mondja:

*Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem...*

(9. l.)

Osztályrészül nyer két fát Éden fái közt, mely meg van átkozva. Neki, mint a tagadás szellemének, e talpalatnyi föld is, hol lábát megvetheti, elég - ez álláspontból fogja megdönteni a világot.

Második szín a paradicsom; ebben az *eset* története a szentkönyv alapján. Az első emberpár elveszti ártatlanságát; ki kell mennie a boldogság kertjéből, mely idegen lett már és kietlen. Az égi kar könnyeket sír a hazudság eme győzedelmén. A győző az ördög - Lucifer.

Harmadik szín pompás vidék a paradicsomon kívül. Első szüléinknek a nagyvilág helyett egy kis szűkebb tér lesz otthona, művelni erejüket, szoktatni a munkához tehetségeiket. A család és tulajdon világa kezdődik, mely, Luciferként

*... a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kél s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.*

(21. l.)

Ádám a tudás után sóvárog, s felismeri a természet erőit, a melegséget s a delejt, az anyagot, mely “alak után tör”, az egyetemes természeti életet, s elámul parányi és nyavalyás voltán. Már sokat tud, de nem tudja még a jövőt; ő, a férfi, óhajtja megérteni, miért küzd, miért szenved; Éva, a nő kívánja látni, ha “e sok újulásban nem lankad-e el, nem veszít-e bája”. Jellemző két vonás, egészen méltó minden dicséretre. Lucifer így értvén óhajtásaikat, bűbáját szállít reájok, s

Tünékeny álom képei alatt

(30. l.)

láttatni hagyja velök az emberi nem jövőjét; s itt kezdődik tulajdonképp az igazi tragédia és a költői találás azon nevezetes példája, mely szerint Ádám és Éva, álomban, megélik (ha ugyan megélik) az emberi nem jövő küzdelmeit, tapasztalatait, sorsfordulatait, s már

A *negyedik* színben Ádám mint Fáraó, önmagának egyik nevezetes utódja, trónon és királynak látja magát, kiért milliók szenvednek, görnyednek igában, név szerint rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak. Éva, hasonlóul utódja magának, egyik rabszolga neje, azon rabszolgáé, kit a felügyelők halálra korbácsolnak. A női részvét a holttestnél csudálatos rokonszenvet ébreszt Ádám-Fáraóban, s új irányt ad, mintegy emberibb gondolkozást kölcsönöz elméjének, midőn Lucifert arra kéri, hogy vezesse őt új célra, s mikor a rabszolgák ura, ki maga csak első rabszolga, a szabadság átellenes álláspontjára vettetik át, és

Az *ötödik* színben a szabad Athén már a nézőhely, Ádám maga Miltiadész, Éva, mint Lucia, neje, a kis Kimon fiok. Miltiadész oda van a haza ellenségeire, s dicsőséges hadfolytatásai alatt, távollétében, Athén demagógjai pártot szőnek ellene, mint hazaáruló ellen; s feje bárd alatt esik. Lucifer egész ördögi mesterségét latba veti, hogy megbánassa vele nagylelkűségét; de a hős nyugodtan halt meg, s ezzel a rossz szellem “legszebb percét” semmivé tette, midőn fennkölt magatartásával diadalt szerzett a polgári erkölcsiség elvének.

A *hatodik* szín Rómát mutatja elfajultsága közepett. Ádám mint Sergiolus kéjenc, Éva mint Júlia kéjhölgy. Gladiátorok játéka, vagyis a legvásottabb idők kedvtelése folynak. A világ megromolva végképp; sem hit, sem isten, sem vigasztalás, hanemha a feltörekvő keresztyénységben, mely a világot újra vala szülendő. Ezen római jelenet vagy szín, költő által a lelki romlottság dögletes levegőjével van elárasztva: bor, szerelem, kéjelgés, hozzávaló életerő s alkalom nélkül csupa szokásból, mást nem tehető szellempetyhüdségből. Szinte veszi észre az olvasó, hogy az élvezethez még a kellő érzékek is hiányzanak vagy teljesen megvesztek már. A lélek dögéhez ott a testi élet dőge. Minden, ami édes máskülönben az egészséges szervületnek, émelýít; s Ádám mintegy visszaeszmélve jobb emberségéhez, felkiált:

*Keserűt kívánna már szívem,
Boromba ürmöt és fulánkot a
Piros ajakra...*

(69. l.)

Maga a halál sem nyugtat, sem szomorít. El van veszve az élet íze, a halál keserősége. Hippiá, kéjhölgy, csokol élőt, holtat; ezt, ha dögvészben múlt is ki, mint egy éppen a színre hozott nyílt koporsó halottjával teszi. Rettenetes látmány! A sokaságból Péter apostol lép elő, reákiáltván Hippiára, hogy dögvészt szív magába. A sokaság megretten. Péter, az új hit lángszónoka, mint kétélű karddal metszi beszédével a romlottságot, Hippiát végső kétségbeesése pillanatában keresztyéni szeretettel emeli magához vagy inkább az új hithez, melyben megkönnyülve hal el. Ádám új eszmékre virrad, a keresztyénség új eszméire, melyekért csatázni leszen minden törekvése.

Hetedik szín Konstantinápoly; Ádám mint Tankréd, a keresztes hadakkal, Éva mint Isaura, konstantinápolyi nő. A város népe ajtót, kaput zár a szent had előtt, okulva előbbi példakon, megszokva már mind ellenséget, rabló népet látni a jövő-menő hadakban. A nép ezen idegenkedése jó alkalom Lucifernek, hogy leckét tartson Ádám (Tankréd) előtt az egyén felszabadításának káros voltáról. Ugyanannyi ördögi prédikáció. - Midőn Ádám-Tankréd szállást kér fáradt népének, azt vetik ellene: ha nem eretnek-e, nem rosszabb a pogánynál; aztán a homousiont hiszi-e, vagy a homoiusiont? Azonban a vallási türelmetlenség istentelenségei mutatkoznak. A pátriárka egész fejedelmi pompával viszi az eretnekeket máglyára. Ádám-Tankréd hozzá folyamodik, hogy segítsen ügyén, s fogadtassa be katonáit a polgárokkal. De a pátriárka ily csekély dolgokra most nem ér, Isten dicse híván őt ítélni az eretnekek fölött. Ádám elborzad, hogy egy i miatt, is mehetni oly elszántan a halálra, mi Lucifernek éppen közönyös vagy legföljebb tréfa; míg Ádám még folyvást ama nagy eszmével törődik, hogy neki kell újjáteremteni a kort, különben elhajítaná kardját, s visszamenne éjszaki hónapba. Ezenközben Éva-Isaura és komornája Heléne, keresztesektől üldözve Ádámhoz rohannak védelemért, mikor Tankréd és Isaura, Lucifer és Heléne között szó- és szívbéli találkozás után gyöngéd szövetség köttetik, de Évát a zárda falai elválasztják a világtól, minek ellenében a kacér Heléne ugyancsak szabadon és fesletten okoskodik saját neméről, a nőnemről, a kalandorokról. Ádám ama hitvány felfogásban, hogy Isten dicsére embert áldoznak, az emberiség átkát szemlélvén, újra vezérül kéri Lucifert, hogy vigye új világba, hol megnyugodjék. E világ talán a tudomány világa volna, mert.

A *nyolcadik szín*ben Prágát látjuk, hol Ádám mint Kepler, Éva mint Borbála, Kepler neje, Rudolf császár udvarában. A tudomány magában dicső, de nem becsültetik, a tudósnak nyeglének, kontárnak, napszámosnak kell lenni mellette, hogy el lehessen élnie belőle. Azonban asszony is van a háznál, ki kacér, könnyen költekező, nagyravágyó, s bölcs férjét könnyen felejtí az udvaroncok társaságában. Ádám-Kepler van e körülmények közé helyezve, ki merengései közepett, melyek az élet mostohaságára ébrednek lelkében, borral üdíti fel magát, hogy elszakadván e föld mocskoló porától, annál lelkesültebben kiálthasson fel az éghez: "Oh tárd ki, végtelen nagy ég, rejtélyes és szent könyvedet előttem!" A szín egy jövő kor reményével végződik, Ádám e magasztos érzelmek között veszi a közeledés jelenségét, midőn a Marseillaise dallama hallik.

A *kilencedik szín* Párizsban, a forradalom iszonyaival, a guillotine-nal. Ádám mint Danton, Éva később több alakban. Ádám-Danton proklamálja az egyenlőség, testvériség, szabadság hármasszavát. Egy nagy forradalmi jelenet, mely utoljára Dantont is nyaktiló alá viszi.

Tizedik szín: Kepler mint tanár, kihez egy tanítvány közeledik emelkedő kebelével a tudásvágy miatt; s megtudja elvégre, hogy lényegében semmit sem lehet felfogni.

Tizenegyedik szín Londonban, hol a Temze és Tower között vásár, az élet legszabadabb, leg-tarkább jelenetei, Ádám jól kezdi magát érezni, mintha itt találta volna fel, amiért epedett; azonban Lucifer legott ellenemond, s kigúnyolja egyszerű, életfriss felfogását, s mondja is neki Ádám:

Halgass, halgass, te örökös szofista.

(139. l.)

Bábjáték, virágáros leány, korcsma, tánc, koldus, kaland, ismeretség. Ádám mint élemedett korú, Éva mint polgárleány. Ádám itt is csalódik. Lucifer okoskodása, dialektikája meghaladja az övét, mikor rendesen meztelenségében tűnik elő a való, s ő ismét új vággyal siet egy jövendő új világba.

Tizenkettedik szín már a falanszterek világa; tehát oly világ, mely nem múlt el mögöttünk, mint a római, a francia forradalmi stb. korok, hanem még előttünk áll, nekünk is csak jövő, így a költőnek sem lehet egyéb. Íme jövőt is láttatja Ádámmal Lucifer; mikor nincs már többé hon és család és egyéniség. Költő egész naivsággal élénk rajzolja a falanszteri életet, mely egyedül a tudományra támaszkodva mozog; ember helyett gép, akarat helyett mozdonyi készlet; az egész élet alapja sem több, sem kevesebb, mint a megélhetés. Az organizmus a lombik melege, párája, a viszon- vagy kölcsönhatás tüneménye. Nagyon elmés találat; melynél csak az elmésebb, midőn a falanszteri munka megszüntével a sétaóra üt, s a mezőről, gyárakból összejövén a munkások, amelyik vétkezett, megfenyítették. Az ember nem egyén többé, hanem szám; a harmincadik Luther; a kétszázkilencedik Cassius; a négyszázadik Plató; a hetvenkettedik Michelangelo; hasonlóul egészen új eljárás, midőn beosztatnak a nők, gyermekek. Mulatságos jelenet! A gyermeket el akarják szakasztani az anyától (Éva), kiből Ádám az anyai érzés kifejezése után rokon lélekre ismer; de meg kell lenni, s a gyermeket közös nevelőbe elviszik. Midőn Ádám részvevőleg nyilatkozik az anya mellett, mint örültet már-már kórházba csukják, de Lucifer segít, s elsüllyednek.

A *tizenharmadik* szín a kiterjesztett erősség üre, melynek bizonyos távolában a föld egy szelete látszik, mígnem csillagul tűnik fel a többiek közé vegyülten. Ádám mint öreg, Lucifer társaságában repül. Ez a magasság, melyben csaknem a föld légköréből esnek ki, nagyon rideg; Ádám a földre vágyik vissza, hol éig látni, mi új tanért foghat még lelkesülni.

A *tizennegyedik* szín a föld éjszakai sarkán, hóval, jéggel borított, hegyes, fátlan vidék. Ádám, mint tört aggastyán vonzolja még az életet. "Szörnyű világ, hol csak meghalni jó." Egy eszkimóra akad, s elszörnyűködik rajta, mint nagyságának bitor örökösén, nemének eltörpült, eltorzult ivadékán. Ott leli Évát is egy kunyhóban, mint az eszkimó nejét. Minő emberpár elsatnyulva, elkorcsulva! "Segítség!" kiált fel Ádám Luciferhez:

*... el innen el,
Vezess jövömből a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot...*

(209. l.)

Lucifer nem akarván gyötörni tovább az *egyetemes* embert, lefosztja róla a bűbajt, melyet előbb reabocsátott, mondván:

Ébredj hát, Ádám! Álmod véget ért.

(Uo.)

A darab ökonómiájához tartozik emlékezetben tartani, hogy mindaz, mi a negyedik szín óta Egyiptomban Fáraó alatt, továbbá Athén, Róma stb. színhelyein az eszkimó gunyhóig történt, csak látomás volt, vagyis a valóságnak előre megálmodott látomása. A *tizenötödik* vagyis *utolsó* szín már újból a negyedik szín pálmafás vidéke, s Ádám mint ifjú jelenik meg álmai emlékeivel, melyek előtt megborad, ha azokat csakugyan és a valóságban is mind végig kell élni neki vagy az utána jövendő emberiségnek. Nem, nem! gondolá; meg fogja változtatni a

dolgok folyását azzal, hogy véget vet életének. Éva látván Ádám aggodalmait, nyájasan fordul felé, s bátorító szóval figyelmezteti a jövőre, mely már biztosítva van,

*Tudom, fel fog mosolygni arcod,
Ha megsugom. - De jöjj hát közelebb;
Anyának érzem, oh Ádám, magam.*

(213. l.)

E szó kimondva, az emberiség jövője megmentve. Ádám térdre esik, megadja magát az Úrnak, Lucifer megsemmisül.

Az angyalok kara dicsénekekkel vezeti be az erőteljes emberpárt nagy szerepébe, Ádám hálát rebeg az Úrnak, egyetlen aggodalma fennmaradván mégis... a végső dolgokról, mire az Úr erősítőleg mondja:

... ember! küzdj és bízva bízzál!

(218. l.)

Szándékosan tartám ily rövidségben a kivonatot, vagy a drámai mese (ha ugyan az!) összehúzását; mert viszont szándékom talán sokat is mondani a jelenetekről, helyel-közzel; nemcsak egyszerűen mondani pedig, hanem szépműtani, bölcsészeti célból tüzetesen idézni is. Meg vagyok ti. győződve felőle, hogy *Az ember tragédiája* azonkívül, hogy tartalmában egész valláspolitikai kincsház, úgy formájában igen sok eltanulni valót rejt, s nekem maga ezen egyetlen oldala után is nagy nyereségül mutatkozik drámaszegény irodalmunkban. Kérem annál fogva olvasóimat, bizzanak meg bennem, míg e nevezetessé lett művet akár tanulmányul, akár élvezetül vizsgálódási tárgyá teszem s róla elmélkedem.

A drámai költészet megpróbálván ez élet minden alakjainak utánzását, visszatükrözését, otthonosan érzi magát az úgynevezett tündérvilágban, mely a nagy sokaságnak még mindig a legkedvesb költői táj; de sikerrel vállalkozik a vallásos eszmék, hagyományok és meggyőződések titkainak előállítására is, mikor rendszerint az avatottakhoz szól, és szüli a misztériumokat, melyek a régi görögöknél Isten és a természet, keresztyéneknél Isten és az ember rejtélyes viszonyát eszmélik, szereplőkül emberfölötti lényeket állítanak a színpadra. Az ember tragédiája ezen misztériumok sorába esik, korunk- és állapotainkhoz képest a héber és keresztyén hithagyományokat foglalva egybe s játszva keresztül a világon, mert ami közben görög vagy római színhelyen megy végbe, ugyanazon egy eszmének, az emberi nem fejlődésének történeti lüktetése, időbeli mozzanata.

Madách, a fentebb vázolt rövidlet szerint, a történelem bölcsészete nyomán indult el; s hagyván melegített keblét a nagy dolgok impressziói által, mindazt, mit a világeseményekből mint tragikus költői elemet kiolvasott, kiértzett, drámai momentumnak használta fel, egy-egy haladási mozzanatot igyekeztetve láthatóvá tenni mindegyik színben vagy felvonásban. Ily alapon egyszerűen következtetethetni, hogy ő a felfogott és előállított jelenetekben látja leperdülni az emberiségnek mint nagy erkölcsi személynek életét. A kérdés tehát ez volna: igazán s egészben jó-e ez a felfogás, vagy amit elhagyott és nem foglalt be az emberiség drámájába, joggal hagyta-e el, zárta-e ki művéből. Más szóval: az előállított jelenetek-e csupán amaz elragadó és megrendítő események, melyek az emberiség tragédiáját alkotják. E kérdésre, úgy hiszem, a szerző sem felelne állítólag; s ha nem: ki kell magyaráztatni az okának; ami nem leszen nehéz magából a drámai költemény szerkezetéből. Továbbá ki kell világlani a célnak, melyet költő tárgya választása és kidolgozása által el akart érni, mintegy közelebb hozni a közönséges tudalomhoz akkor, midőn a történelem egyszerű, hímetlen előadása helyett s a felkapott bölcselgések ellenére, mi neki jobban állott volna, a költői s különösen drámai módot választotta. Evégből, természetesen, nagy szorgalommal, éles

pillantással, az események titkaiba ható elmélkedéssel kelle hozzálátni az idők adataihoz, a népek életének búvárlásához, a hithagyományok megésmzéséhez s főleg az ember lelkségéhez. Tagadhatlan, hogy e részben Madáchnak feltűnő szerencse jutott, de bizonyos, hogy inkább bölcselői, mint költészeti úton járt el, mit így akarok értetni. Neki az a tudás áll inkább rendelkezése alatt, mely szerint okoskodik, egybevet, feltűnő részleteket kiemel, pompásan színez, céljaihoz képest kiválaszt; ez az absztrakció szigorúsága. De nem áll rendelkezése alatt az a tudás, mely az embert a kedély álláspontján fogva fel, erényei, gyarlóságai kettős oldalával mint ép egységet tünteti elő, s oly eleven mozgásban jártatja előttünk, hogy fölismerhető legyen, miszerint nem tannal, nem fogalommal - absztrakció - hanem étellel, egyénnel, személlyel - individuum - van közünk, találkozásunk. Mit is hozunk fel ennek világitására célosabban, mint magát az *egyetemes* embert, kit Ádám képvisel Fáraó és Danton stb. személyei alatt mindenütt, az egész tragédián keresztül, történeti eldarabolt-ságában. Az egyetemes ember már az emberiség; s az emberiség nem hagyja magát másképp előállítatni, mint egyes ember, azaz egyén által; minden más előállítás absztrakció, élettelen egyoldalúság, mely az értelem felfogása, nem a képzelem bevégzett alakítása. Én igen jól tudhatom magyarázni a gondolkodásnak az emberiség és az egyén fogalmát, min kapni fog az értelem, ha mondom: az emberiség és az egyén fogalma egymás ellenében igen könnyen érthetők, ha amazt egyetemesnek mondom, ezt pedig egyednek állítom. Lássátok: minden egyes ember meghal, s hogy van hát, hogy az emberiség, mely valamennyi egyesből áll, mégis él, soha ki nem hal? Felelet: olyanformán, hogy az emberiség eszme s így örök, az egyén lett dolog, tény s így véges; oly lény, amely meglátja és élvezi a napot, a földet, viseli az élet és halál viszontagságait, azaz egyén. Igaz, hogy az emberiség eszme, és felfogatván, betölti a gondolkozó fejet; de magában nem ad művészi alakot; s ha, mit elvitatni bajos volna, a művészet csakugyan ilyen testi világba léphető alakítások mestersége, kétségen kívül van, hogy inkább megleli elmém ily alakban az eszmét, mint eszmében az alakot; mert az eszme lényege az egység, az alaké a végetlen sokszerűség, örök változhatóság, új-új fejlődés, mint a természet, mint az élet, mint a szabadság.

Bizonyos, hogy Ádám nem ilyen egyéni, hanem fogalomember, ki Fáraó, Tankréd, Danton stb. alakokban nyilatkoztatja ki magát, anélkül, hogy Fáraó, Tankréd, kiket a történetből ismerünk, volna egészen. Azaz midőn egyetemességéből ki-kilép és hol egyik, hol másik arcot ölti magára: csak *félíg* lép ki, és sehol sem bocsátkozik a valóságba egészen, hogy kiteljesedett egyénné erősödnék, hanem marad töredéknek a történet kedvéért, mely meg van írva Egyiptom, Róma stb. évkönyveiben, miből egyúttal azt tanuljuk, hogy költő célja ember (Ádám-Fáraó, Ádám-Tankréd stb.) által állítani elő a *történetet*, vagyis ennek bizonyos szakaszait, amint az időben egymásután megjelentek vagy megjelenhettek, és nem a történetben és történet által mutatni fel az egyeseket (Fáraót, Tankrédot stb.), mi egészen más művészetet ad vala. De még többet mondok. Költő nemcsak úgy akará színre hozni a történetet, hogy benne az emberiség sorsulatait lássuk a múltból, hanem egyúttal előlegezni nemünk arcképét a jövőből, midőn némely mai bölcselmek (philosophema) útmutatása szerint, több mint hozzávetőleg, jósol unokáinkra.

Álláspont: egy tekintettel a múltak dalnokának, mással a jövő látnokának lenni egy személyben.

Meg fogjuk vizsgálni, mennyiben igazolható költő e részbeni álláspontja; mihez legott hozzá is kezdünk. Elhagyva mindazon felfogási módokat, melyekkel a különböző vallásos nézelmek maguk részire óhajtanák lefoglalni a kezdet dicsőségét, el a hittani és bölcsészeti egymás ellen állított gondolkozást, költő a szent könyv mítoszában kezdi ugyan művét, de hamar eltér a fölvetett nyomtól, elveti vagy elvéteti a kellő módot. - Minthogy pedig a kezdetnek legjobb világosítója mindig a végzet, jogot veszek a bátorságra végig kezdeni.

Az ember tragédiája azon végződik, hogy a társadalom, mely az édeni állapot után a harmadik színben a család és tulajdon fogalmának megésméltével kezdődik, mind a kettőnek buktával egészen ellentétessé, a család- és tulajdonnak tagadásává torzul át; sőt a tizennegyedik szín eszkimós jelenete oda irányul, hogy nemünk rendeltetése vagy legrosszabb esetben átka elvégre minden egyéniség nélküli egyedde törpülni, személyiség nélküli pusztá darabbá különödni; a házasság eszméjének, az eszkimó és neje házasságának élő példája szerint, nő- és férjközösséggé változni át, hol a két nemet korántsem erkölcsi rendeltetés vagy rokonszenv hajlítaná egymáshoz, hanem az a rideg ellentét, mely a két sark vonzódását szüli a delejben, vagy legfeljebb nemi ösztönt ébreszt az állatban. Ugyanez a tulajdon eszméjét is világosítja a szerelem vagy nem közössége által, midőn úgy nincs szüksége az embernek a kizáró tulajdonra, mint nincs arra, mint nincs kizáró lélekviszonyra; és hamarább nincs arra, mint erre; ily alapon sürgeti már Lucifer Ádámot, hogy legyen udvarias a nyomorult eszkimó iránt, és nézze úgy nejét mint nőt, különben igen érzékenyen fogja sérteni; vagy a költő nyelvén:

Lucifer

*Nem lelsz-e benne¹ régi ismerősre?
Öleld meg hát, hisz e becsületes
Ember² halálba sértve lesz, ha ily
Tisztességet se gyakorolsz nején.*

Ádám

*Öleljem ezt, ki egy Aspasiát
Tarték karomban? Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna.*

(208. 1.)

E párbeszéd után az eszkimó bemutatván nejét, ki nem más mint Éva, vendégeinek, ímez Ádám nyakába esik, őt gunyhójába vonja, szívesen üdvözli, mire Ádám elkiáltja (kedvem van mondani: elordítja) magát (hihetőleg öleléséből) bontakozva:

Segítség, Lucifer! el innen, el!

(209. 1.)

Tehát a kezdet és vég így világosítják egymást: hogy nemünk képviselője, Ádám, midőn kiesett az ártatlansági állapotból, és mondá (l. a harmadik szín kezdő szavait): “ez az enyém”, tulajdonképpen magát mint személyt, és a tárgyat, melyre azt mondta, mint tulajdont jelentette ki. Hasonló történt Évával, midőn mondá: “én meg lugost csinállok” (ugyanott). Megjegyzendő, hogy Ádám a még el nem bűvölt állapotban ismerte föl a családot és tulajdont, az eszkimó jelenet pedig, hol már csak névleg van meg a család és tulajdon, utolsó szcénája azon látomásoknak, melyeken mint megtörténendőkön hurcolja meg Lucifer az első emberpárt.

Az ember tragédiájának eszmeburka már, ha jól vehetem ki, az ember egyénisége Isten és Lucifer között; fejlődése pedig ama rengeteg pálya, mely a szabad s önérző személyiségre ébredt állapottól, hol Ádám így szól:

¹ Az eszkimó nejében.

² Az eszkimó.

*Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok velem,
Megvédek azt a kártevő vadaktól
És kényszerítem nékem termeni.*

(19. l.)

a falanszter *elkényszerített* alakjain keresztül a zordon éjszak *elkényszeredett* eszkimójáig terjed, mikor a társadalom mintegy kiélvén magát, még van ugyan ember, de vadon és gondviseletlenül, de végső elhagyatottságban, mikor bitanggá lett a tulajdon s baranggá a személy. Vigasztalan egy állapot! Ádám, emlékeztvén az egykori derekabb emberfajra, így kiált fel:

*... hiú, nagy Isten,
Tekints le és pirulj, mi nyomorult,
Akit remeknek alkotál, az ember!*

(205. l.)

Az élet annyiból áll, hogy a férget eszi a fürge hal, a halat a foka, a fókát az ember. Talán, ha ily vigasztalan hasonlattal szabad élni, az ég sem lesz egyéb földünk felett, mint egy nagy üvegharang, mely alatt minden lélegzettel fogyván a levegő, a növényi és állati élet csupa tengésből fog állani, mígnem általmegy kecmeregésbe,³ mikor - vége a világnak. Azonban semmi baj! Ha Isten velünk, ki ellenünk! Az embernek ezt a nyomorú pályát nem az Úr szabta, hanem Lucifer hazudta s azt is álomlátásképpen, s tudjuk, az álmok nem igazak.

Ily módon értve a magveszmét, igen értjük a tragédia fordulópontjait. Azon misztikus viszony előállítás helyett, melyben van ember a jó és rossz szellemmel, inkább az adatik, melyben van csupán az ördöggel; miért *Az ember tragédiájának* alapeszméje Luciferben van megtestésülve, az indokok tőle származva, és a történelemből leginkább oly események kiszemelve és összeállítva, melyeket a rossz lélek sugallata után vitt véghez az ember, vagyis az embervilági történelemnek ördögi része. Egyiptomból a "milliók egy miatt", Athénből a szélirányú változó nép, Rómából a megromlottság, a keresztyénségből a türelmetlenség, a tudományból a tudatlanság (azt tudni, hogy nem tudunk), a francia forradalomból Danton, a falanszteri rendszerességből az ember számszerinti becse (nos numerus sumus - Horác); holott ezek csak árnyékdalok, s ezeket tartja nekünk állandó világításban *Az ember tragédiája*; miből egy tekintettel belátható, hogy benne Isten csak azért szerepel, hogy tudjon kinek ellentmondani Lucifer; az ember azért van teremtvén, hogy tudjon kit elcsábítani ugyanó. Ha így: akkor a *Tragédiának* organikus baja van, mely a koncepcióban gyökerezik; s ez okból következetesége ferdeség, élő földje visszaélés, s maga mint egész egy nagy dialektikai kompozíció, mely az ember létének, rendeltetésének misztériuma helyett, pályájának misztifikációja.

Tehát Lucifer, az ellenmondás szelleme, a *Tragédia* sugallója. Mennyire az, megtetszik mindjárt a kezdetből, hol dialektikája az első emberpárra is átmegy, mielőtt elvesztette volna ártatlansági boldog állapotját. És ez az, miben Madách letért a szenthagyományok útjáról. A szenthagyományok szerint, első szüléink öntudatlan boldogságban éltek Éden fái közt; azaz nem tudtak, nem tudhattak egyebet Istenhez való viszonyuknál, nem többet annál, hogy róluk gondoskodva van, mit szent nyugvásuk fejeze ki legméltóbban; oly lét s állapot, melyben a kezdetleges ember szelleme a külvilág irányában el volt zárva mintegy; de fel volt nyitva örökké Isten látásának. Madách túlmegy e naiv felfogáson, és belévegyíti a reflexiót, úgy föstvévén Ádámot, mint aki tudja, hogy úr minden földi lény felett, s ezen uraságának egyszersmind szépségét is eszméli. Évát a függés érzésével rajzolja, helyesen mint nőt, de

³ Agonisatio. Csallóközi szó. Kecmereg: agonizál.

ellentétben a paradicsomi együgyűség eszméjével. Legalább a mai bölcsészet, s pedig lélektani alapon és egyezőleg a mítosszal, úgy véli felfogandónak az első állapotot, hogy Ádámnak, Évának engedelmesnek kellene lenni minden parancs vagy elmélet nélkül, azaz beléjük írt törvény és gyakorlat szerint. De ők mindketten okoskodnak, szemlélődnek az Úr parancsa ellen, különösen a megtiltott fára célozva úgy elméskedik Éva, hogy Lucifer egész kárörömmel mondhatja el:

Im megjelent az első bölcselő!

(18. l.)

Ez sok és egyenes ellentétben áll mind a kezdetleges állapot lélektanával, mind a szentkönyv hagyományával. Hiszen ha már az eset előtt annyi volt tudva előttük, akkor nem volt szükség a tudás fájának gyümölcsére, nem csábítóra és kísértéseire. Valóban a szentkönyv szimbolizmusa a fügefalevéllel sokkal egyszerűbb, noha nem drámaibb, de annál igazabb. Mert mit tesz az, hogy Ádám s Éva nem ismerték a szégyenkezést? Azt, hogy mindketten elmerülve voltak az egyetemes létbe, melyet éltek anélkül, hogy tudták volna, hogy élnek. Ez reflexiótlan tény; ez kezdet, ez úgy van, mert nem gondolhatunk más módot, amint ezen kívül lehetne.

Megismervén magát az ember, a harmadik színben jogosan kerül szóra mindaz, ami önsége fölismeréséből következik. Lucifer a család és tulajdon eszméit úgy fejtegeti, mint a világ kettős mozgatóit. Ádámnak ez rejtély, de Éva - lélektanilag erős vonás - hamarabb felfogja rendeltetését, büszkeségének vallván, "hogy a világnak anyja ő legyen". Most magából megismeri az ember azt, ami nem ő, vagy a külső természetet, tulajdonkép ennek erőit.

Ádám

*Mi áradat buzog föl itt körülöm,
Magasba törve szakadatlanul,
Hol kétfelé vál s a földsarkokig
Vihar gyanánt rohan.*

Lucifer

Az a melegség.

Ádám

*Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy félek, elsodor,
És mégis érzem éltető hatását.*

Lucifer

Ez a delej.

(24-25. l.)

Valóban szép jelenet, oly részlet, mely méltó volna bármely elsőrendű s világra szóló költeménybe, s beillenék a legfelségesebb kozmogóniába. Elnézve attól, mily alapon, de ami mondatik, ritka szerencsével s bensőséggel van mondva Madáchnál. Nem is csuda, ha élvező közönsége részéről tapsokkal és üdvözlésekkel fogadtatott e mű. Nem csuda, ha sok erő jeleit látta benne a költészetre fogékony elme; mert kifejezési erő, költői, sőt drámai előadás a mondandóknak kiosztásával, a párbeszédnek összevágásával, mint a fogas a malom kerekével, nem közönséges tanulmányra és tehetségre mutatnak; de amely mégis mindig utána marad a bölcsészi, azaz gondolati tartalomnak. Talán ezúttal kijelenthetném abbéli észrevételemet is, hogy *Az ember tragédiáját* a részek szerencséje magasztosítja. Athén jelenete Miltiadésszal, a hatodik szín Rómában, a keresztesek és eretnekeké Konstantinápolyban, a kilencedik szín, hol Danton és a szabadság örülte rajonganak, a londoni tarka élet mind-mind oly szép részlet, hogy szintén fáj őket részekül tudni, oly egész

részeiül, melynek ellenmond a dráma eszméje. Vegyük külön mindegyiket: torzó, mely egészre mutat, de nem *Az ember tragédiájára*, hanem mindegyiket le kell venni azon természetlen talajról, melyre állítvák, és vissza és begondolni Róma, Görögország stb. történetébe, hol mintegy otthon, szülőföldjükön, azon életelemmel, melyből erőszakosan kikapattak, újra egyesítve, friss, életerős, hű, igaz egészet adhassanak. Mert erőszak az embert és történelmet Lucifer kedvéért, *Az ember tragédiájáért* erőtetni s egy költői fantomnak feláldozni a történelem szépségeit s kikiáltani fekete vonásait. Erőszak az egyetemes embert úgy szerepeltetni, hogy belőle kiismerhető legyen az egyén vagy fogalomból az alak. Erőszak egy költői fikcióért a dráma eszméjét kockáztatni s a történetnek úgy alárendelni a művészetet, mintha ennek Ádámtól az eszkimóig minden viszontagságon át kellene magát törni, hogy előállítható legyen *Az ember tragédiája*. Mindig tengert fog-e keresni a nap, hogy arcát visszatükröztethesse; nem csillan-e meg képe a harmatcsöppben is? Nem közel van-e hozzánk a nyomor, a lélek és test minden veszedelme családi, társadalmi téren, tudomány- és életben, hogy messzire menjünk, történetet törjünk össze miatta? Kérdések, melyekre a válasz kedvezőtlenül fog kiütni oly monstre koncepció irányában, minő *Az ember tragédiájáé*. Inkább a történelem és bölcsészeti felfogás akar itt szerepelni, mint a drámai művészet.

A negyedik szín hőse Fáraó király. Az egyéniség gondolata futván végig az egész művön mint vezérgondolat: Fáraó úgy állíttatik elő, mint akiben az egyéniség kellő érvénnyel nyilatkozik, de árnyékul ott van a sokaság mint rabszolgacsoport, "milliók egy miatt!" Kétlem, hogy ez a felfogás *Az ember tragédiájához* méltó részletet adna szentimentalizmus nélkül. Az egyéniség ellen az istenek sem erősek. Ez az értelme mindazon regének, mondának, melyek a nagy emberek életét csudákkal szövik át, s rendkívüli veszedelmeken forgatják meg. Herkules, mint Mózes, mint Cyrus: akármely nép hőse csak mint nagy egyéniség nem veszhet el a reá kimért munka sanyarai, az árvíz hullámai, az elsikkasztás fondorlatai között. Fáraó nem drámai alak; hanem eposzi, mert midőn gúlákat építtet, egy nagy gondolatnak szolgál, maga és népe dicsőségét munkálja az építészet, mint Sándor, Napóleon a hadviselés művésze által. Ha a gúlák építőinek izzadságait oly igen betudjuk, akkor még inkább föl kellene számítani a harcon elfolyt vércsöppeket, mi, úgy hisszük, egy költőnek sem jutott eszébe. De az egyéniség annyiban van itt kiemelve, amennyiben egyenlőtleniséget, szabadtalanságot szül. Ez igaz, de nem lehet belőle tragédia. Az egyéniség eszméje, igazán felfogva, nem egyéb, mint egyenlőtenség mással, egyenlőség magával. Minden más, például születési vagy szám szerinti egyenlőség, már tévedés. Fáraó király, mert egyéniségével csak ez a rang egyenlő; de Egyiptomban más értelmet és kifejezést kapott az egyéniség és egyenlőség. Ott azáltal volt egyenlő az egyén, hogy voltak hasonlói, társai, kikkel egyenlő mérték alá véve alkotá a várnarendszert, a kasztokat, oly formán, hogy senki se volt kaszton kívül, hanem született itt vagy ott, és egyenlő volt társaival, hogy különbözzék nemtársaitól, vagyis egyenlőtlen volt az egyenlőség nevében. *Az ember tragédiája* a történet ezen adatát, mely az egyéniség fejlődésének jelentékeny mutatója, nem használta fel; sőt magát Fáraót is tetszés szerint idealizálta, midőn oly határtalan liberálisnak füstette, hogy Schiller sem füstthette volna jobban. Ő tudniillik belátja, hogy méltatlanul van embertársai fölé emelve, s nem hallgatva Luciferre, hogy az elnyomás vagy az erősebb uralkodása nincs a természet ellen, egész méltósággal szavaz:

El a szolgákkal! Legyen mind szabad.

(40. l.)

és alább:

*Fülembe cseng még: "milliók egy miatt",
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban...
Enyésszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.*

(43. l.)

Ha a tragédiának morál kelle, itt van a tan, az elmélet is hozzá. Sőt e sokkal is kevésnek tartván megelégedni költő, még nagyobbít Fáraó szabadelvűségén, midőn elhagy trónt, feleséget, mindent és parancsolja Lucifernek:

Vezess, vezess új célra, Lucifer!

(Uo.)

Rudenz Tell Vilmosban Schillernél hasonló elragadtatással teszi magát hőssé:

Und frei erklär ich alle meine Knechte.

Ezzel a kárpit legördül.

De a történeti Fáraó nem is ez, vagy a fáraók közül egy sincs ilyen. A történelem a szentkönyv alapján mást hagyott emlékezetben. Fáraó, az ő hűséges kormányzójának, Józsefnek, Jákob fiának tanácsára kezdte üzni nagyban az elszegényítés gyalázatos politikáját, midőn szükség idején a néptől gabnáért megvette a földet, úgyhogy csak a papok földje nem volt Fáraóé (1. Móz. 47. rész); mikor mondá József a népnek: "Íme, megvettelek titeket a mai napon és a ti földeteket Fáraónak. Ímhol magot adok, vessétek be a földet; és a gabonából adjatok Fáraónak ötödrészt." (U. ott.) Tehát nagy különbség a történet és a művészet Fáraója közt. Ez Madáchnál "millióknak szerez érvényt", amaz a szentkönyv szerint egész országot tesz szolgálatnak házává.

Az egyéniség fejlődése nem kövült meg az egyiptomi kasztokban, de el sem igazodott a világtörténelem eddigi folyamában. Minő adalékkal járult e részben a tragédia ötödik, hatodik, hetedik színe az egyéniség történetéhez, nem bírom nyomait követni; noha még az athéni szcéna mutat annyit, hogy a felszabadult nép, midőn Miltiadészt halálra ítéli, csak gúnyt üz a szabadságból, melyet nem érdemel. A polgári szabadság, mint Athénben nyilatkozott, nem jó, nem igaz, s Miltiadész-Ádám keserű tapasztalás után mondja mesterének:

Vezess új utra, Lucifer, vezess.

(59. l.)

A római jelenet, úgy tetszik, az egyéniség szétmállása, midőn Catullus az élteért esdő gladiátort mulatságból megöli, mondván:

*Recipe ferrum..... Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar*

(64. l.)

ide mutat. Utóbb ez eszme elhalványodik; erőt vesz rajta a világ folyása, mikor eseményeket látunk a főcélra való tekintet nélkül; a nyolcadik szín nem szolgál az egyéniség fogalmának fejlesztésére tüzetesen. A hetedik- és kilencedikben úgy áll az egyén, mint semmi a vallásos forradalmi eszmékhez képest. A tizedik szín helye, semmit se ad a tragédia egészéhez. A tizenegyedik, a londoni szabad élet ábrázolásával, mintegy azt akarja mondani, hogy mindenki az lehet, amire egyéni ösztöne viszi, mert nincs korlát közé verve az akarat, szólván Ádám Luciferhez:

*Te kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,
Mint mindaz, amin eddig átgyötörtél?
Ledőltek a mohos korlátfalak.*

.....
*Szabad versenyter nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek.*

(138 l.)

A londoni szép tarka élet után azonban Ádám újra csalódik; a különböző, egymás felett és egymáson kívülálló osztályokat nem szereti, a függetlenséget, mely angol felfogás szerint: let him live, let him die (hagyd élni, hagyd halni), unja, s egyenesen nyilatkozik is:

*Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt.
Ez el fog jőni, érzem jól, tudom.
Vezess, vezess, Lucifer, e világba.*

(166. l.)

Tudnivaló, hogy e szavakon, vett lendülettel a *Tragédia* egészen új világba, a szocializmus világába tétetik át, s újra benne vagyunk az egyéniség fejlődésének történetében, egész a kommunizmusig vagy annak úgy vélt megsemmisüléséig, és ez a tér az, melyre mindjárt a kezdetnél megjegyeztem, hogy igen messze jövőbe esik, s még azon alak is, melyet reá a tudomány bölcsei adnak, csak homályos körvonalozás. Lucifer és Ádám a falanszter-világot látogatják. Itt már nincs külön hon, mert az egész föld a széles haza, és Ádám így beszél:

*Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kívántam én is.
Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend között is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől;
Belterjében veszt, hogyha szétterült;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesül a nagyvilágért,
Mint a szülék sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjáért legfeljebb könnye van.*

(171. l.)

Ádám így aggódik, és mintegy ellenmond magának, midőn ideálja teljesültén sincs megnyugodva; mikor Lucifer a kedvező alkalmat megragadván, lel módot eltorzításig állítani elő Ádámnak a falanszter-világot. Annál fogva átöltöznek mindketten, s úgy adván ki magukat, mint az ezredik falanszterből való tudósjelöltek, megkeresnek egy tudóst, kinek vezérlete alatt végignézik a múzeumot, melyben

*Az ősvilág kihalt állatai
Valódi, példányokban állnak...
Mind jól kitömve,*

(175. l.)

Ádám, mint amaz ősvilág fia, megismeri a lovat, a kutyát, az oroszlánt stb., az ásványokat: kőszént, vasat, aranyat; növényeket; az utolsó rózsát; hasztalan virág, mond a tudós

*Más százezer testvérrel foglalta el
A legbujább tért a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
Sajátságos jelenség ez valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon.
Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.*

(177-8. l.)

Valóban sajátságos jelenség! Igen elmés ötletek a minden idealizmust félretoló vagy megvető kornak jellemzésére, minőnek föstetik a falanszteri kor. De mindemellett is lehetlen mást látni bennök, mint azon eszmék paródiáját, melyeket a civilizáció romlottsága, a társadalmi élet fenéje, a köznyomor kiáltó szava sürgetett elő az emberi elméből, ama legjobb szándékkal, hogy mentessék meg nemünk a hamis tudomány, hatalom és pénz visszaéléseitől, zaklatásaitól. Ha oly időket élnénk, melyeknek semmi vagy kevésbé hallható panasza, igenis derék dolog volna nem feszengeni ez adott élet korlátai között, igen derék volna várni az időtől és nem gondolkozni az igazságon, mely betörheti az ember fejét; de midőn a költészet és bölcseszett egyiránt szakasztani óhajtanak a jelennel, vagy legalább a jelenből előkészíteni törekednek a jövőndőt, hogy másfelől éppen a költészet forduljon ez igyekvések ellen, az csak ugyan váratlan és meglepő. Nem akarjuk a falanszteri életet dicsérni s jövősenek elébb ujjongani; eléggé dicsérik azok, kik az emberiség jobb létét hozzákötik, eléggé a mai kor Jeremiásai, kik a szívek hangulatát *Tamás bátya kunyhója, Örök Zsidó, A nyomorultak* ("Les Misérables") stb. efféle költeményekben tolmácsolják. Jött el, nem jött el a látnokok világa: mindegy, ha egyszer vigasztalását lelé benne a nyavalyás halandó; meg volt téve az emberiség iránti szent kötelesség; mert az álom is jobb, ha jó álom. De akarjuk védeni igenis az eszmét s nem mástól védeni, mint *a költészet megtámadásától*, mi aztán nem az ember, hanem az eszme tragédiája. Mert lehet filiszter a bölcsész, farizeus a pap, de nem lehet orthodox vagy konzervatív a költő, mert a képzelődés embere; s a képzelődésnek mindig kedvesebb a nagyobb forma és a szabadabb nézlet; innen a költészet világvigasztaló hivatása. Kik ezt tagadnák, valóban félreismernék a költészet rendeltetését, visszautasítanák a jövőndő hívogatásának kínos édességét, hová, mint *Virgil* szellemei a Styxen át (...tenduntque manus ripae ulterioris amore), hiába nyújtjuk karjainkat, s elég, ha unokáink hosszas bujdosás után juthatnak is el belé. Mert még ma sem vette ki tollát a költő kezéből senki, mint nem a szellemet lelkéből senki. Miben bíztok? Szabad sajtóban, szónokaitok beszédében?

*Que me font...
Votre gloire et votre industrie
Et vos orateurs assemblés?*

(Béranger)

Egyedül a költőnek van joga minden pozitivitás felett, mely a való élet kényszerűsége, úgy szólani, mint Illés szemben a kegyetlen Akháb királlyal: én maradtam meg csak egyedül az úrnak prófétái közül; a Baalnak pedig prófétái négyszázan és ötvenen vannak (I. Kir. XVIII. 22. vers).

A falanszteri scenák egyike, melyről szólani méltó még, a munkaszünet utáni, midőn Luther, Cassius, Plató, Michelangelo nagy egyéniségek saját természetük, hajlamuk elleni munkakörre lévén kényszerítve, rosszul végezték dolgaikat s megbüntettetnek. Luther “mérséktelen fűtötte a kazánt”, s ezért nem kap ebédet; Cassius “ok nélkül keresett veszekedést”, s orvosi kéz alá adatik; Plató “a rábízott marhát kárba engedte menni”, ezért borsón térdepel; Michelangelo “rendetlenül hagyá el műhelyét, hol széklábat kelle csinálni s a leghitványabb alakra”, ezért szobai elzáratást kap. - De hát ki az a Luther és Plató? Valóban ők *Az ember tragédiájában* sehol fel sem tűnnek. Talán semmi nagy esemény sincs nevökhöz kötve? Bizonyos nincs olyan, ami tragikus volna, de olyan sincs, ami komikus. Talán ők jobbat vittek véghez világi életökben, mint hogy kedve lett volna Lucifernek Ádám elé varázsolni dicső alakjaikat. Valószínű!

De utoljára is a falanszteri életben a nagy rend és szabályozottság miatt

*...Nincs élet, nincs egyéniség,
Mely mesterén túljárna, semmi műben.
Hol leljen tért erő és gondolat,
Bebizonyítani égi származását?
Ha küzdeni vágyik és körültekint
Ezen szabályos, e rendes világban,
Még a veszély gyönyörét sem leli...*

(180. l.)

Szépen mondva szép dolgok a Lucifer adta alapon, de mégis elébe kapásai a szociális tudomány fejlődésének. Az egyéniség megmentése annak egyik fő ágazata s már-már egyik dicsősége. Hiszen emberiségünk története ezen forog mint egyik sarkon; valóban a szocialistákat egy szatírai hangon tartott pasquill nem sértheti; de szemükben egy tragédia magát felejtí, mikor éppen ez oldalról teszi támadását ellenök. Ez, amit mondani akartunk. Egyéb-iránt dolognak dologot, neveknek neveket, felfogásnak felfogást lehet ellenébe tenni éppen a szociális könyvekből. *Az ember tragédiája* fentebb kijelölt soraira vonatkozva idézem a következő sorokat: Ha a foglalkozás, ipar és munka rendezve, szabályozva, osztályozva lesz a falanszterben, “helyesnek volna-e található erőtetni a szereplést, megváltoztatni a hivatás rendjét, kényszeríteni Nodier-t, hogy tehenet őrizzen, Mme Staëlt, hogy hányja le a bögre tajtékát, Vaucansont, hogy operát írjon, Mozartot, hogy gépeket eszkábáljon, Raffaelt, hogy gyertyát mártson, Michelangelót, hogy mindezt vásárra vigye, és a kuktát, hogy szentszüzarcokat fessen s bazilikákat építsen?” (Destinée Sociale. Far V. Considérant. Tome II. 214.) Sőt inkább, veti utána az író: a beosztás *szabad* lesz (ainsi l'enrôlement sera libre). Talán épen ezen passzusra írta volna Madách ellenképül a főntebbi fonák invenciót, mert valóban az övé semmi más, mint ennek a visszája (inverte arium et fiet calseus!), sőt név (Michelangelo), dolog (tehen- vagy marhaörzés), úgy összetalálkoznak mindkettőben, hogy állításom több mint valószínű. Ha igen: akkor, tisztelet, becsület, de igazság is! költő eljárása vakmerő játék az irodalmi komolysággal, s keserű tréfaúzás az eszméssel, mit egyedül az mentene, ha mai életünk és viszonyaink közepett “rendeltetése pályafutását” a hivatás eltalálná, meglelné, szabadon és erejéhez képest, mint isten tudni adta, követhetné. Ha ellenben szándéktalan összetalálkozása két író, költő és bölcsész elme járásának: szükség, hogy egyik gúny legyen a másikra; vigyorgó fintor arc az eredeti őszinte alakhoz képest az utánzás. Lám a krisztianizmus, a reformáció, a politikai eszmeforradalmak is éppen ilyen ellenlábásait, de tulajdonkép szörnyeiket támaszták a szellemvilágnak, s bizonyos, hogy a farizeizmus, ultramontanizmus, szervilizmus épen annyi rosszra, gonoszra, bolondra és képtelenre esküdött mind a háromban, mint a mai civilizáció doktrinérjei a társadalmi elméletekben. Túrhető-e, hogy a költő, a nagy igazságok látnoka, az eszmék profétája ultramontanokkal stb. egy oldalon vegyen álláspontot a jövő kor fejleményei ellenében?

A tizenharmadik szín röplési jelenete az űrben, “a magasb körökben”, igenis külső előállítás az ember földiségének, mely szerint lehetlen elszakadnunk e földtől, melynek légkörén túl nem emelkedhetni, forgása örvényéből ki nem menekülhetni. A tizennegyedik szín éppen rendkívülit állít elő, midőn a végső éjszak vidékén, hol a természet csak teng és a történelem sohasem járt, következésképp az ember is csak hiányosan fejlődhetett, egy eszkimót és nejét úgy szerepelteti, mintha nemünk sorsa és viszontagságai ott dőlnének el, vagy gondolataink nyomorult eszkimói világnézlétre zsugorodnának egykor össze, mikor rövid szóval, elvesztené minden idealizmusát az emberiség. A költői adalék itt is, mint másutt, gyönyörű. Ádám eszméi emberisége jobb napjait, emlékezik a boldogabb virányokra s mély melankóliával tölt lelkéből szól:

*Mit járjuk e végtelen hóvilágot...
Hol a növény is küzdeni már kifáradt,
Korcsult bokor leng a zuzmók között
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpájaként a sírgödörbe.*

S mond Lucifernek folytatólag:

*Oda vezess, hol pálmafák virulnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke erejének
Öntudatára fejlődött egészen.*

(201. l.)

Bizonyos, hogy eme lélekállapot kínok kína, és akárhogy is, de kívánjuk végét látni az ember küzdelmeinek, mi nemsokára a tizennegyedik színnel megtörténik, midőn Lucifer Ádámot minden varázs alól fölmentvén, éberségére visszahozza. Tehát e rémítő látomások az ördög műve; vagy az, mit Ádám látott és átszenvedett, nem az emberiség együttes sorsa, konkrét története, melyben váltakozik a rossz és jó, a fájdalom és öröm, hanem pusztán az a része sorsának, mely nem ismeri a derűt, hanem csak a borút, olyan asztal, melyre sohasem találtatik fehér, hanem csak fekete leves. Ezt már, úgy hiszem, fentebb is eldöntőleg megmutattam, s jelenleg nincs is egyéb hátra, mint végkövetkezésül kimondani, hogy *Az ember tragédiája* elhibázott cím, helyett: *Az ördög komédiája*.

A tizenötödik szín a magához jött, felocsúdott embert lépteti föl oly elhatározással, hogy magát kivégzi, ezáltal vethetvén véget az emberi nem jövőjének szenvedéseinek. Már egyetlen szálacsckán függ csupán a jövő: mikor igen szép szcena fejlődik ama fölséges invencióban, mellyel Éva eltéríti Ádámot kétségbeesett gondolatától: az anyaiság előérzetében. E nagy eseményre megdöbben Lucifer s elrémítőleg fedezi föl Éva előtt, hogy “fia bűnben fogamzott”; mire Éva szentasszonyi bizalommal s próféciaival:

*Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra.*

(214. l.)

Ez nagy szó, megésmélése a váltság munkájának, mely Lucifert minden szándékaiban meggátolja, minden számításaitól elüti; és ember az Úrral mintegy kibékül vagy régi frigybe lép, s a viszonyt köztök a kegyelem és bizalom köti s állandósítja; ez azon végnyilatkozat, melyben az Úr részéről az ember rendeltetése ki van fejezve:

... Ember! küzdj és bízva bízzál

(228. l.)

Bizalom: ez kevesebb, mint a szeretet, tehát kevesebb, mint a keresztyén vallás nagy parancsa. Amaz, mintha nem is volna szükség benne a tudásra; így az eset ára nemünknek nem volna megadva másképp, mint a lakolással, mely a halál. A szeretetbe befoglaltatik az eset ára is: a tudás, így a szeretet viszonya teljes és valóban igazi álláspont, ez fejezi ki a valódi keresztyéni s legmagasb emberi viszonyt Istenhez. A bizalom éppen az fölfelé gondolva, mi a függés érzete Istentől lefelé az emberig eszmélve; ez keményebb, mondhatni, ószövetségi nézet. A bizalom nem ószövetségi, mely az áldozat, félelem, engedelmesség vallása; nem is újszövetségi, mely a szeretet, lélekben és igazságban való imádás nézete; hanem közepes a kettő között; s végeredménye a megnyugvás kultusza, de amelyben főalkatrész a fatalizmus, determinizmus. Így *Az ember tragédiája* oly misztériumon alapszik, melyben az emberi tudás, ha nem fölösleges, de nem is szükséges, az erény lehető, a küzdés mindennapi, az esendőség rendszerinti; mert e mély értelem van elrejtve a kiemelt végsorban.

Ennyit kelle elmondanom *Az ember tragédiájáról, tárgy és művészeti gondolat* érdekében. Más oldalt tenne a *művészeti kivitel* fejtegetése. Én azonban magam részéről tovább nem megyek, hanem örvendő, szíves üdvözléssel járulok azok véleményéhez, kik a mű költői szépségei által elragadtatva, örömeükben a legjobbat mondák e nevezetes költeményről, s talán a legtöbbet is. Én csak e *legtöbbre* nem szavazhatok, figyelmeztetvén itész társaimat, hogy óvakodjanak minden túlhajtástól a művek feletti ítéletmondásban. Mert elismerni, hogy pl. a koncepció nem eredeti, sőt rámutatni azon alapeszmére, mely valamelyik műnek szülemelésére elhatározólag befolyt, mely nélkül hihetőleg elő sem állott volna: névszerint Goethe Faustja nélkül Madách Ember tragédiája, és mégis párhuzamot vonni a kettő közt vagy egyenlő talajra állítani mindakettőt (ám tessék Goethe és Lenau Faustját!) hazai önérzetnek elég, nemzeti hiúságnak sok, kritikai igazságszolgáltatásnak kevés. Így tón Szász Károly!

Erdélyi János válogatott művei [Budapest] : Szépirodalmi, 1961 (Magyar klasszikusok)